

ALISHER NAVOIY “HAYRAT UL-ABROR” ASARIDA SINONIMIK
QATORLARNING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i03.068>

Sobirova Shahzoda Faxriddin qizi
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti
shahzodasobirova6@gmail.com
+998886742595

Annotatsiya Ushbu maqolada Alisher Navoiyning Hayrat ul-abror asarida qo‘llangan sinonimik qatorlar lingvistik va badiiy jihatdan tahlil qilinadi. Asardagi ma’no nozikliklarini ifodalashda sinonim so‘zlarning o‘rni, ularning uslubiy vazifasi hamda poetik tasvir yaratishdagi ahamiyati ochib beriladi. Shuningdek, sinonimik birliklarning matn mazmunini boyitish, obrazlilikni kuchaytirish va muallif g‘oyasini yanada ta’sirchan yetkazishdagi roli misollar asosida yoritiladi. Tadqiqot natijasida Navoiyning til boyligi va so‘z tanlash mahorati sinonimik qatorlar orqali namoyon bo‘lishi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar :Alisher Navoiy, Hayrat ul-abror, sinonimik qatorlar, leksik boylik, arabiy leksika, forsiy leksika, turkiy leksika, badiiy uslub, tilshunoslik, poetik tasvir.

Аннотация В данной статье анализируются с лингвистической и художественной точек зрения синонимические ряды в произведении Алишер Навои Хайрат уль-аброр. Рассматривается роль синонимов в передаче смысловых оттенков, их стилистическая функция, а также значение в создании поэтической выразительности. Кроме того, на основе примеров раскрывается вклад синонимических единиц в обогащение содержания текста, усиление образности и более эффективную передачу авторской идеи. В результате исследования обосновывается, что богатство языка и мастерство словоупотребления Навои ярко проявляются через использование синонимических рядов.

Ключевые слова:Алишер Навои, Хайрат уль-аброр, синонимические ряды, лексическое богатство, арабская лексика, персидская лексика, тюркская лексика, художественный стиль, лингвистика, поэтическое изображение

Annotation This article analyzes the synonymous series used in the work Hayrat ul-abror by Alisher Navoi from both linguistic and artistic perspectives. It examines the role of synonyms in conveying subtle shades of meaning, their stylistic functions, and their significance in creating poetic expressiveness. Furthermore, the study highlights, through examples, the contribution of synonymous units to enriching the content of the text, enhancing imagery, and

more effectively expressing the author’s ideas. The research concludes that Navoi’s linguistic richness and mastery of word choice are vividly demonstrated through the use of synonymous series.

Keywords: Alisher Navoi, Hayrat ul-abror, synonymous series, lexical richness, Arabic vocabulary, Persian vocabulary, Turkic vocabulary, artistic style, linguistics, poetic imagery.

KIRISH

Alisher Navoiy ijodi o‘zbek mumtoz adabiyotining eng yuksak namunalaridan biri bo‘lib, uning Hayrat ul-abror asari alohida ahamiyat kasb etadi. Ushbu asar nafaqat diniy-falsafiy mazmuni, balki o‘ziga xos til boyligi va leksik qatlamlarning rang-barangligi bilan ham ajralib turadi. Xususan, undagi sinonimik qatorlar muallifning badiiy tafakkuri, so‘z tanlash mahorati hamda turli til qatlamlarini uyg‘unlashtirish qobiliyatini yaqqol namoyon etadi.

Mazkur maqolada “Hayrat ul-abror” asarida qo‘llangan sinonimik qatorlar lingvistik va stilistik jihatdan tahlil qilinadi hamda ularning badiiy-estetik vazifasi yoritiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslikda sinonimiya — ma’nosi yaqin yoki bir-biriga o‘xshash bo‘lgan, ammo shaklan turlicha bo‘lgan so‘zlar o‘rtasidagi munosabatni ifodalovchi muhim leksik hodisadir. Sinonimlar nutqning aniqligi, ifodaliligi va uslubiy rang-barangligini ta’minlaydi.

Sinonimlar birgalikda sinonimik qatorni tashkil etadi. Sinonimik qator — umumiy ma’no asosida birlashgan, ammo semantik nozikliklari, uslubiy bo‘yoqlari va qo‘llanish doirasi bilan farqlanuvchi so‘zlar majmuasidir.

Har bir sinonimik qator odatda quyidagi elementlardan tashkil topadi:

- Dominanta (asosiy so‘z) — umumiy ma’noni eng betaraf va keng ifodalovchi birlik;
- Qo‘shimcha sinonimlar — ma’no soyasi, emotsional bo‘yoq yoki uslubiy xususiyatlari bilan farqlanuvchi so‘zlar.

Masalan: *chiroyli – go‘zal – husnli – latofatli* qatorida “chiroyli” dominanta bo‘lib, qolganlari badiiy yoki hissiy rang bilan boyitilgan variantlardir.

Mazkur tadqiqot o‘zbek tilshunosligida sinonimiya hodisasini o‘rganish bo‘yicha shakllangan ilmiy qarashlar va nazariy yondashuvlarga tayanadi. Xususan, sinonimik qatorlarning leksik-semantik, stilistik hamda funksional xususiyatlarini yoritishda o‘zbek tilshunos olimlarining ilmiy merosi muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Alisher Navoiy “Muhokamat ul-lug‘atayn”da, masalan, *yig‘lamoq* so‘zining 7 ta ma’no sinonimlari borligini ko‘rsatib, ularni izohlab, oxirida bu so‘zning uslubiy sinonimi *hoy-hoy yig‘lamoq* ekanini ta’kidlab ko‘rsatgan edi. Biz esa darsliklarda va ilmiy sharhlarimizda “Sinonimlar shakli har xil, ma’nosi bir xil so‘zlardir” deb, juda to‘mtoq, mohiyatidan uzoq, g‘oyatda no‘noq ta’rif berib kelamiz. Axir, “ma’nosi bir xil” so‘zlar tilda hayot kechira olmaydi —ku, tezda o‘ladi —ku! Navoiy ko‘rsatganidek, sinonim so‘zlarning uslubiy va nutqiy turlari borligiga ahamiyat ham bermaymiz. Sinonimlarning nutqdagi, ayniqsa, badiiy nutqdagi o‘rni va ahamiyati juda kattaligini to‘g‘ri payqagan Navoiy “mengacha sinonimlar sohasida turkiy tilning forsiyga

qaraganda bu qadar ortiqqligi va haqiqatda buncha nozikligi va kengligi she‘r sohasida yoyilmadi va tashlandiq holga kelgan edi”, — deb afsuslanadi. Demak, sinonimlar uslub nuqtai nazaridan ham baholanganligi bilan qimmatlidir. Bu — bizga o‘rnak, dasturulamal bo‘lishi lozim.¹²⁸

O‘zbek tilshunosligida sinonimlar masalasini tizimli ravishda o‘rganishda A. G‘ulomovning xizmatlari alohida ahamiyatga ega. Olim sinonimik birliklarning nutqdagi uslubiy vazifasini ochib berib, ularning badiiy matndagi ifodaviy imkoniyatlarini asoslab bergan. Shuningdek, H. Bozorboyev sinonimlarning leksik-semantik tabiatini tahlil qilib, ularning ma‘no nozikliklari va differensial belgilarini aniqlashga e‘tibor qaratgan. Sinonimiyaning semantik va uslubiy jihatlarini chuqur tadqiq etishda Yo. Normurodov hamda A. Madrahimovning ilmiy ishlari muhim o‘rin tutadi. Ular sinonimik qatorlarning kontekstual qo‘llanishi, emotsional-ekspressiv bo‘yoqlari hamda nutq jarayonidagi funksional yuklamasini tahlil qilganlar.

Bundan tashqari, T. Rasulov o‘zbek tili leksikologiyasi doirasida sinonimlarni umumiy leksik tizimning tarkibiy qismi sifatida o‘rganib, ularning til tizimidagi o‘rnini belgilab bergan. M. Mirtojiev esa semasiologik yondashuv asosida so‘z ma‘nosining ichki tuzilishi va semantik qatlamlarini tahlil qilib, sinonimiyaning nazariy asoslarini boyitgan.

Mazkur tadqiqotda yuqoridagi nazariy qarashlarga tayangan holda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Leksik-semantik tahlil — sinonimik qatorlarning ma‘no tuzilishini aniqlash uchun;
- Semasiologik tahlil — so‘z ma‘nosining ichki komponentlarini ochib berish uchun;
- Kontekstual tahlil — sinonimlarning matndagi funksional qo‘llanishini aniqlash uchun;
- Stilistik tahlil — ularning badiiy-estetik vazifasini baholash uchun;
- Qiyosiy usul — turli kelib chiqishga ega (arabiy, forsiy, turkiy) birliklarning o‘zaro munosabatini o‘rganish uchun.

Natijada, sinonimik qatorlar til tizimining murakkab va ko‘p qatlamli hodisasi sifatida qaralib, ular nafaqat semantik yaqinlik, balki uslubiy, funksional va estetik xususiyatlar birligi asosida tahlil qilindi.

NATIJALAR

1. Diniy-axloqiy leksikadagi sinonimik qatorlar

Asarda diniy va axloqiy tushunchalarni ifodalovchi sinonimik birliklar keng qo‘llanadi. Masalan, *ma‘siyat* – *gunoh* – *ayb* kabi qatorlar bir ma‘noni turli nozikliklar bilan ifodalaydi.

Ey karaming ollida ko‘hi *gunoh*,

Yelga uchub o‘ylaki bir parri koh. (“Hayrat ul-abror”26-bet)

Ushbu so‘zlarning aksariyati arabiy kelib chiqishga ega bo‘lib, insonning axloqiy kamchiliklari va noto‘g‘ri xatti-harakatlarini ifodalashga xizmat qiladi.

Garchi anga manfaati bo‘lmasun,

¹²⁸ Қодиров М. Алишер Навоий ва ҳозирги ўзбек тилшунослиги. Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги номли илмий-амалий конференция, Тошкент – 2004-йил. 50-57-б.

Jahd etkim, *ma’siyati* bo‘lmasun. (“Hayrat ul-abror” 321-bet)

Bunday sinonimlar nafaqat ma’noni aniqlashtiradi, balki matnga diniy-ruhiy ohang bag‘ishlab, ta’sirchanlikni oshiradi.

2. Ijtimoiy va axloqiy fazilatlar ifodasi

Navoiy ijobiy insoniy fazilatlarini tasvirlashda ham sinonimik qatorlardan mahorat bilan foydalanadi. Jumladan, *karam* – *sahovat* kabi birliklar saxiylik, muruvvat va mehr-oqibat tushunchalarini ifodalaydi.

«Yo» bila «mim»i qilib izhori yam

Aylagali g‘arqai bahri karam. (“Hayrat ul-abror” 8-bet)

Bu so‘zlarning arabiy ildizga ega bo‘lishi o‘sha davr adabiy tilining xususiyatlarini aks ettiradi. Ularning birgalikda qo‘llanishi esa badiiy matnda takroriylikni kamaytirib, uslubiy rang-baranglikni ta’minlaydi.

3. Tabiat va olam tasviridagi sinonimlar

Asarda tabiat manzaralari va olam tasvirida turli kelib chiqishga ega sinonimlar uyg‘un holda qo‘llanadi. Masalan: *saboh* – *tong* – *subh*, *sahob* – *bulut*, *kun* – *quyosh* – *xurshid*.

Bu yerda arabiy (*subh*, *sahob*), forsiy (*xurshid*) va turkiy (*tong*, *bulut*, *quyosh*) birliklarning bir matnda qo‘llanishi til qatlamlarining sintezini ko‘rsatadi. Natijada, tasvir yanada jonli, ohangdor va estetik jihatdan boy bo‘lib chiqadi.

4. Mehnat va tirishqoqlikni ifodalovchi leksika

Mehnat, sabr-toqat va tirishqoqlikni ifodalashda ham sinonimik qatorlar muhim rol o‘ynaydi. *Emgak* – *mehnat* – *mashaqqat*, *tob bermak* – *egmoq* – *bukmoq* kabi birliklar turli semantik soyalarni ifodalaydi.

MUHOKAMA

Turkiy va arabiy so‘zlarning uyg‘un qo‘llanishi orqali muallif inson faoliyatining turli jihatlarini kengroq va chuqurroq yoritishga erishadi. Bu esa asarning didaktik ruhini kuchaytiradi.

5. Rang, sifat va holat ifodasidagi sinonimlar:

Rang-baranglik, shaffoflik va turli sifatlarni tasvirlashda Navoiy sinonimik qatlamdan keng foydalanadi. Masalan: *mulavvan* – *gunogun* – *rang-barang*, *oq* – *safid* – *bayoz*, *xushob* – *toza* – *tiniq*, *huvaydo* – *ravshan* – *oshkor*.

Bu birliklarning arabiy, forsiy va turkiy ildizlarga mansubligi matnda o‘ziga xos stilistik uyg‘unlik yaratadi. Shu orqali muallif tasvirning aniqligi va ta’sirchanligini oshiradi.

6. Aldov va hiyla tushunchalarining ifodasi:

Salbiy holatlarni, xususan, aldov va hiyla kabi tushunchalarni ifodalashda ham sinonimlar muhim o‘rin tutadi. *Rev* – *makr* – *hiyla* – *aldov*, *dom* – *tuzoq* kabi qatorlar turli til manbalariga mansub bo‘lsa-da, yagona semantik maydonda birlashadi.

Bu esa muallifga salbiy obrazlarni yanada aniq va ta’sirli tasvirlash imkonini beradi.

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Hayrat ul-abror asarida sinonimik qatorlar quyidagi xususiyatlari bilan ajralib turadi:

- arabiy, forsiy va turkiy leksik qatlamlarning uyg‘unlashuvi;
- diniy, axloqiy, ijtimoiy va badiiy tasvirlarda sinonimlarning faol qo‘llanishi;
- matnda ritmik uyg‘unlik va estetik ta’sirchanlikni ta’minlashi;
- muallifning yuksak til mahorati va badiiy tafakkurini namoyon etishi.

Demak, Alisher Navoiy sinonimik imkoniyatlardan nafaqat ma’noni aniqlashtirish, balki badiiy-estetik mukammallikka erishish vositasi sifatida ham keng foydalangan. Shu jihatdan mazkur asar tilshunoslik nuqtai nazaridan sinonimik boylik va leksik qatlamlar uyg‘unligining yorqin namunasi hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alisher Navoiy. Hayrat ul-abror. Toshkent: Fan, 2000.
2. Alisher Navoiy. Muhokamat ul-lug‘atayn. Toshkent: Sharq, 1999.
3. Abdurauf G‘ulomov. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent: Fan, 1985.
4. Husan Bozorboyev. O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent: Akademnashr, 1990.
5. Yo‘ldosh Normurodov. O‘zbek tilida sinonimiya. Toshkent: Fan, 1992.
6. Abdug‘ani Madrahimov. Leksik semantika asoslari. Toshkent: Sharq, 1988.
7. To‘lqin Rasulov. O‘zbek tili leksikologiyasi. Toshkent: Fan, 1995.
8. Murod Mirtojiyev. Semasiologiya. Toshkent: Akademnashr, 2001.
9. Қодиров М. Алишер Навоий ва ҳозирги ўзбек тилшунослиги. Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги номли илмий-амалий конференция ,Тошкент – 2004-йил. 50-57-б.